

BACK TO THE ORIGIN. NEW RESEARCH IN THE MESOLITHIC-NEOLITHIC ZVEJNIKI CEMETERY AND ENVIRONMENT, NORTHERN LATVIA, L. Larsson, I. Zagorska red., [w:] *Acta Archaeologica Lundensia*, nr 52, Stockholm 2006, 336 ss., 207 rycin, 23 tabele w tekście.

Omawiana publikacja złożona jest z przedmowy oraz 18 artykułów napisanych przez 17 badaczy, pochodzących z 7 krajów i reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Opracowania poświęcone są kompleksowi archeologicznemu w miejscowości Zvejnieki, położonemu nad jeziorem Burtnieki w północnej Łotwie. Składał się on z cmentarzyska, jednego z największych w północnej Europie (ponad 300 grobów), o wyjątkowo długim okresie użytkowania (7500–2600 B.C.), i położonych nieopodal dwóch stanowisk osadniczych: mezolitycznego Zvejnieki II i neolitycznego Zvejnieki I. Dobrze zachowane pochówki, oraz dary grobowe z kości, zębów i poroża stanowią unikatową bazę źródłową. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez dr. Francis Zagorskisa zostały opublikowane w 1987 r. w pozycji zatytułowanej *Zvejnieku Akmens Laikmeta Kapulauks*, która została następnie wznowiona w języku angielskim w 2004 r. — *Zvejnieki (Northern Latvia). Stone Age Cemetery*, BAR International Series 1292. Pozycja w języku łotewskim stała się w 1991 r. przedmiotem wnikliwej recenzji dr. Jana Fiedorczuka¹.

We wczesnych latach dziewięćdziesiątych rozpoczęto badania interdyscyplinarne, których wyniki zaprezentowano w omawianej publikacji. Ilustruje ona ogromny potencjał poznawczy stanowiska, nie wyczerpując go jednak, a Zvejnieki wciąż dostarczają nowych odkryć².

Wprowadzeniem do książki jest przedmowa autorstwa Larsa Larssona i Ilgi Zagorskiej. Zamieszczono w niej schemat periodyzacyjny epoki kamienia dla terenów Europy wschodniej, który odbiega znacząco od tych z innych części kontynentu. Przypomnijmy, że za główny wyznacznik neolitu w strefie wschodnioeuropejskiej uważa się obecność ceramiki, a nie — jak dla pozostałych obszarów starego kontynentu — przejście z łowiecko-zbierackiego na wytwórczy charakter gospodarki, co może budzić kontrowersje.

I. Zagorska (*The history of research on the Zvejnieki site*, s. 5–24) prezentuje historię badań kompleksu. Pierwsze wzmianki pojawiają się już w połowie XIX w. i dotyczą luźnych znalezisk. Dopiero dr F. Zagorskis zapoczątkował zakrojone na szerszą skalę badania wykopaliskowe, rozpoczęte w 1964 r. i kontynuowane w latach następnych. Odsłonięto 4200 m², odkrywając 317 grobów³. Większość z nich datowana jest na epokę kamienia, natrafiono też na 12 grobów z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz 2 pochodzące ze średniowiecza. Sąsiedztwo cmentarzyska oraz dwóch obozowisk jest ciekawe poznawczo ze względu na możliwość badania relacji między nimi, ale łączne ich opracowanie utrudnia zapoznanie się z wynikami.

Opracowanie pióra Guntisa Eberharda (*Geology and development of the palaeolake Burtnieks during the Late Glacial and Holocene*, s. 25–51) poświęcone jest geologii i rozwojowi kopalnego jeziora Burtnieki w późnym glacie i w holocenie. Badania geologiczne, wspierane datami ¹⁴C oraz oznaczeniami palinologicznymi, pozwoliły na identyfikację dawnych linii brzegowych jeziora oraz na zrekonstruowanie historii geologicznej oraz zmian poziomu wody w ciągu ostatnich 10 000 lat. Kompleks Zvejnieki usytuowany był na wyspie utworzonej przez formę pochodzenia polodowcowego — drumlin, w przybliżeniu 1600 m długi i wznoszący się 1,5–2,5 m nad poziom wody.

¹ J. Fiedorczuk, *Francis Zagorskis, Zvejnieku Akmens Laikmeta Kapulauks*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 43:1991, s. 329–333.

² L. Larsson, *Research at Zvejnieki, northern Latvia. A preliminary report*, „Mesolithic Miscellany”, t. 18:2006, nr 1, s. 15–16; L. Nilsson Stutz, L. Larsson, I. Zagorska, *More Burials at Zvejnieki. Preliminary results from the 2007 excavation*, „Mesolithic Miscellany”, t. 19:2008, nr 1, s. 12–16.

³ Autorzy wymiennie używają pojęcia grób i pochówek. W rzeczywistości liczba grobów jest mniejsza (około 260), ze względu na występowanie grobów zbiorowych. Niedogodności te wynikają z zastosowanego systemu dokumentacji polowej na stanowisku, gdzie każdy ze zmarłych uzyskiwał oddzielny numer. Zwracał na to uwagę już J. Fiedorczuk, *op. cit.*, s. 331.

Zagadnienia związane z paleośrodowiskiem prezentuje Laimdota Kalnina (*Paleovegetation and human impact in the surroundings of the ancient Burtneiks Lake as reconstructed from pollen analysis*, s. 53–73). **Badania opiera na analizie palinologicznej serii osadów pochodzących z regionu jeziora Burtneiki.** W spektrach pyłkowych z końca młodszego dryasu obserwujemy jedynie nikłe wskaźniki ludzkiej obecności. Wyraźniejsze ślady aktywności osadniczej odnotowano w okresach preborealnym, borealnym i atlantyckim, przy czym najbardziej intensywne stwierdzono w okresie borealnym. W diagramach pyłkowych wzrasta wtedy udział roślin ruderalnych, zasiedlających tereny otwarte, tj. babki zwyczajnej i średniej, szczawiu polnego, pokrzywy. Zaobserwowano również zwiększenie udziału pyłu węglowego w tym okresie. Autorka nie wspomina w podsumowaniu o obecności pyłków zbóż. Brak informacji o nich sugeruje, że nie są one spotykane w neolicie, co jest nieprawdą. Dane te są ukryte w opisie rdzeni glebowych i diagramach pyłkowych Zvejniek I i Rūja Mire. Zastanawiające, że pyłki zbóż odnotowano na tym obszarze tak wcześnie, bo już od połowy okresu atlantyckiego, podczas gdy na terenach północno-wschodniej Polski wystąpiły dopiero pod koniec późnego okresu atlantyckiego⁴. Podobnie zagadkowa pozostaje, odnotowana w diagramie z miejscowości Silzemnieki, obecność bliżej nieokreślonych roślin udomowionych, pojawiających się jeszcze wcześniej, bo w pierwszej połowie okresu borealnego. Autorka w żaden sposób nie ustosunkowuje się do tego wyjątkowo interesującego zagadnienia wczesnej kultywacji roślin.

Lembi Lõugas (*Animals as subsistence and bones as raw material for settlers of prehistoric Zvejnieki*, s. 75–89) przedstawia wyniki badań nad wykorzystaniem zwierząt jako źródła utrzymania i ich kości jako surowca. Zastrzeżenia budzi baza źródłowa. Autor otrzymał bowiem do samodzielnej analizy jedynie 403 kości ssaków, 3 rybie i 628 wytworów kościanych pozyskanych z mezolitycznej osady Zvejnieki II, oraz 2446 zębów pozyskanych z grobów. Znaczna część materiału kostnego została opracowana wcześniej przez innych badaczy, nie zawsze w sposób prawidłowy. Uwagi te dotyczą zwłaszcza opracowania kości ssaków, a Autorowi brak danych o ich liczbie i rodzaju. Dysponuje jedynie łącznym zestawieniem kości ze szczątkami z innych mezolitycznych stanowisk łotewskich (ogółem odnotowano 7981 kości). Jeżeli uznamy te dane za miarodajne dla terenu Łotwy, to dominującego we wczesnym i środkowym mezolicie łosia w późnym mezolicie zastępuje dzik, osiągając prawie 45%. Zastanawiające, czy wynika to ze zmieniających się warunków środowiska, czy może mamy do czynienia z miejscową próbą udomowienia?

Wśród ryb (pozyskano 8427 ości) we wczesnym mezolicie dominują szczupak i leszcz, zasiedlające strefę litoralą. Udział szczupaka w środkowym mezolicie ulega zmniejszeniu, ale nadal jest on gatunkiem najczęściej odławianym, zaraz za nim plasują się okoń, leszcz i lin. Warto zaznaczyć, że różnicowanie gatunkowe może być pomocne w określeniu sezonowości. Duży udział szczupaka wskazuje na pobyt ludzi na stanowisku wczesną wiosną, natomiast udział lina — w lecie⁵.

Opracowanie wytworów kościanych zostało wykonane bardziej szczegółowo, gdyż Autor sam określił całość materiału. W tym przypadku mamy do dyspozycji tabele (por. ryc. 6) z zestawieniem gatunków zwierząt i rodzajów poszczególnych kości. Na stanowisku Zvejnieki II odnaleziono 628 wytworów. Do ich produkcji najchętniej wykorzystywano kości łosia, a wśród jego szczątków najwięcej jest fragmentów poroża. Znaczący stopień obróbki wytworów spowodował natomiast, że dużą liczbę zabytków z kości długich (aż 263 na 275) określono tylko w przybliżeniu jako pochodzące od dużych ssaków.

W grobach najczęściej występują zawieszki z zębów zwierzęcych (2446 sztuk). W środkowym mezolicie przeważają te wytworzone z zębów dzika, drugim w kolejności jest łoś, dominujący w szczątkach pokonsumpcyjnych w tym okresie. Zawieszki z gatunków takich jak

⁴ A. Wacnik, M. Ralska-Jasiewiczowa, *Przemiany szaty roślinnej w rejonie kopalnego Jeziora Staświńskiego i jej związek z lokalnym osadnictwem pradziejowym*, „Botanical Guidebooks”, nr 30:2008, s. 222–255, ryc. 4:5.

⁵ W. Gumiński, *Environment, economy and habitation during the Mesolithic at Dudka, Great Masurian Lakeland, NE-Poland*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 43:1995, s. 28–30, tabela 8.

jeleni i tur są spotykane sporadycznie. W późnym mezolicie i wczesnym neolicie dostrzegamy pod względem gatunkowym większe zróżnicowanie. Teraz przeważają artefakty z zębów łośa, następnie jelenia i dzika, a dużo rzadziej spotykamy tura, bobra, konia i fokę. W tym okresie zaczynają ponadto pojawiać się ozdoby z zębów drapieżników: psa, borsuka, niedźwiedzia, wydry i kuny. W późnym neolicie obserwujemy diametralną zmianę — zdecydowanie dominuje pies, rzadko spotykamy kunę bądź fokę, a inne gatunki pojawiają się jedynie pojedynczo.

Iłga Zagorska przedstawia datowanie grobów według dat radiowęglowych (*Radiocarbon chronology of the Zvejnieki burials*, s. 91–113). Dysponuje datami ^{14}C z cmentarzyska i 3 z osad, co pozwoliło określić czas użytkowania cmentarzyska na lata od 7480–7290 B.C. do 2890–2620 B.C.

Najstarszą datę — 8240 ± 70 B.P. — otrzymano dla środkowomezolitycznego grobu nr 305⁶, który odkryto na stanowisku Zvejnieki II. Zmarły został wyposażony m.in. w jednorzędowy kościany harpun. Na „szczycie żwirowego wzgórza”, a więc na właściwym cmentarzysku, natrafiono na jeszcze dwa pochówki z tego okresu (nr 170 i 154). Cztery groby możemy powiązać z późnym mezolitem. Wśród nich zwraca uwagę szczególnie bogato wyposażony grób starszej kobiety (nr 57 — 6825 ± 60 B.P.). Odnaleziono w nim kościaną łaskę ze schematycznie ukształtowaną głową łośa, ostrze oszczepu, siekierkę kamienną, zabytki krzemienne oraz 49 zawieszek z zębów łośa, jelenia i tura.

Na północnym i południowym stoku wzgórza skupione są pochówki z wczesnego neolitu. Szczególnie interesujący jest grób zbiorowy (nr 178–182), w którym pochowano 5 osobników dorosłych noszących ślady poważnych obrażeń. W kręgosłupie jednego z nich tkwiło ostrze krzemienne — przyczyna śmierci osobnika. Liczne zawieszki z zębów wilka, borsuka i kuny⁷ (59 sztuk) odnaleziono w grobie nr 300 (5960 ± 45 B.P.), w którym pochowany był młody mężczyzna. Liczne tego typu ozdoby znamy również z grobów nr 153 i 164 ze Zvejniek, jak i cmentarzysk takich jak Olenij Ostrow (Rosja), Duonkalnis (Litwa) i Skateholm (Szwecja). Taki sposób zdobienia mógł być związany z przynależnością pochowanych osobników do grupy wykwalifikowanych myśliwych.

Środkowy neolit odznacza się występowaniem licznych grobów zbiorowych. Często czaszki pochowanych w nich osób (nr 206, 225, 263, 275 i 276) pokrywano warstwą szaro-niebieskiej ochry, a w ich oczodoły wkładano dyski bądź pierścienie z bursztynu. Analogie do tego rodzaju zabiegów i ozdób znamy z cmentarzysk w pld. Finlandii⁸, m.in. ze stanowisk Pi-spa, Kokemäki, Kukarkoski, Lieto, oraz w pñ.-zach. Rosji — Tuzozero VI.

Dr Zagorskis z późnym neolitem pierwotnie połączył 11 zmarłych złożonych w pozycji skurczonej. Daty ^{14}C zweryfikowały te ustalenia, a jeden z takich grobów (nr 197, bez wyposażenia) uzyskał wczesnoneolityczną datę 6400 ± 95 B.P.⁹ Podkreślić trzeba, że pozycja skurczona na boku nie była stosowana wyłącznie w neolicie. Metryka jej sięga środkowego paleolitu, a w mezolicie spotykana jest stosunkowo często. Stosowano ją w tym okresie na terenie Europy środkowej, w krajach południowo-zachodniobałtyckich (w Szwecji, Danii, Niemczech), gdzie występuje w około 23% grobów. Obserwujemy tam zarówno pozycję skurczoną na boku, jak i na plecach z nogami zgiętymi na jedną stronę¹⁰. Podobnie grzebano zmarłych w mezoli-

⁶ Taką datę Autorka podaje w tekście (s. 94) i w tabeli 1, natomiast na ryc. 1 figuruje data 8270 ± 70 B.P. Rozbieżność jest stosunkowo niewielka (30 lat), ale powstaje pytanie, która z tych dat jest prawidłowa.

⁷ Z innego artykułu poświęconego zawieszkom, dowiadujemy się jeszcze o obecności artefaktów z zębów foki. Por. L. Larsson, *A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki*, w recenzowanym tomie, ryc. 11a.

⁸ T. Edgren, *Kolmhaara reconsidered. Some new observations concerning the Neolithic burial practice in Finland*, w recenzowanym tomie.

⁹ Z 11 takich pochówków odkrytych na stanowisku dotychczas tylko 3 wydatowano metodą ^{14}C .

¹⁰ K. Bugajska, *Obrządek pogrzebowy mezolitu południowej Skandynawii i Niziny Niemieckiej*, Warszawa 2008, maszynopis pracy licencjackiej przechowywany w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 18, 20.

cie i wczesnym paraneolicie krajów wschodniobałtyckich. Trzy tego typu pochówki z cmentarzyska Tamula w Estonii są datowane na 4680 ± 40 B.P., 4940 ± 40 B.P. i 4925 ± 40 B.P.¹¹ Jeśli chodzi o Zvejnieki, to przynależność do kultury ceramiki sznurowej potwierdzono datami radiowęglowymi w dwóch przypadkach: grób 137 wydatowano na 4280 ± 60 B.P., a grób 186 — wyposażony w dwie dekorowane kościane tarczki — na 4190 ± 90 B.P.

Trudne do datowania archeologicznego było 12 grobów ułożonych w długi, wąski pas na południowym zboczu wzgórza, ale analizy ¹⁴C jasno wskazują na koniec epoki brązu/początek epoki żelaza. Odkryte pomiędzy grobami z epoki kamienia nieliczne pochówki średniowieczne pokazują, że musimy być bardzo ostrożni w określaniu chronologii, zwłaszcza w przypadku grobów bez wyposażenia.

W użytkowaniu kompleksu stanowisk Zvejnieki zaobserwowano dwie poważniejsze przerwy. Pierwsza z nich trwała 700 lat i oddziela środkowy mezolit od późnego, druga, 800-letnia, wystąpiła pomiędzy środkowym a późnym neolitem. Możliwe jest wyróżnienie mniejszych grup pochówków, ściślej związanych ze sobą chronologicznie, wskazujących na intensywniejsze użytkowanie cmentarzyska w późnym mezolicie, początkach wczesnego oraz środkowym neolicie. W pozostałych okresach nie było ono zbyt intensywnie wykorzystywane, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę znaczną rozpiętość czasową. Datowania ¹⁴C otrzymało dotychczas jedynie 15% spośród wszystkich grobów na stanowisku.

Guntis Gerhards (*The stature and some aspects of physical development of the Zvejnieki sample*, s. 115–132) analizuje wzrost, postawę i rozwój fizyczny pradziejowych mieszkańców Zvejniek. Celem wprowadzenia warto przytoczyć kilka faktów. Maksymalnie osiągalny wzrost osobnika jest ściśle określony genetycznie, jednak to od warunków środowiskowych zależy, czy uda się go osiągnąć. Genotyp nie odpowiada za zwiększenie bądź redukcję wzrostu, ale określa osobniczą wrażliwość na różnorodne czynniki. Wzrost mężczyzn w mniejszym stopniu jest uwarunkowany genetycznie, natomiast, bardziej niż u kobiet, powiązany jest z warunkami środowiskowymi. Mianowicie jest bardziej podatny na oddziaływanie niekorzystnych czynników niż u kobiet, które są biologicznie bardziej odporne.

W środkowym mezolicie średni wzrost mieszkańców Zvejniek kształtuje się na poziomie $171,86 \pm 0,84$ cm, choć zaznaczyć należy, że wyliczenie to opiera się na próbie 3 osobników. Wart odnotowania jest tzw. *crural index*, czyli stosunek pomiędzy długością kości udowej a piszczelowej. Uzyskana wartość 84.3 wskazuje na powiększoną kość piszczelową. Proporcje takie znamy z mezolitu Ukrainy, Serbii, Danii, Karelii, a w czasach dzisiejszych występują u ludzi zamieszkujących w tropikach. Dla epoki kamienia taki wskaźnik próbuje się wyjaśniać adaptacją do długodystansowych marszów (tzw. hipoteza mobilności), ale według Autora prawdziwą przyczyną tego zjawiska pozostaje nieznana. W późnym mezolicie zarówno wzrost, jak i wartość *crural index* u mężczyzn ulega niewielkiej redukcji, co może być spowodowane bardziej osiadłym trybem życia bądź adaptacją do warunków klimatycznych.

Autor zwraca uwagę na niesłuszny pogląd na temat rozbieżności we wzroście ludzi pomiędzy wschodnią a zachodnią Europą. Pierwsi z nich mieli charakteryzować się wzrostem wyższym o około 10 cm. W rzeczywistości różnica ta jest pozorna i spowodowana znacznymi różnicami chronologicznymi. Rozpatrywane cmentarzyska wschodnioeuropejskie — Vlasac (Serbia) i Vasilyevka I, III (Ukraina) — datowane są na 9–7 tys. B.C., a większość zachodnioeuropejskich oscyluje w okolicach środka bądź końca 5 tys. B.C. Groby z Oleniego Ostrova i Zvejniek także są co najmniej o tysiąc lat starsze od grobów ze Skateholm. Porównywać więc należy dane uzyskane z mezolitycznych cmentarzysk Europy zachodniej z grobami z okresu przejściowego od mezolitu do neolitu ze Zvejniek (wszystkie datowane na około 5 tys. B.C.). Nie sposób się z tym nie zgodzić, a zestawiając podobnie datowane zespoły, uzyskujemy wy-

¹¹ A. Kriiska, L. Lõugas, M. Lõhmus, K. Mannermaa, K. Johanson, *New AMS dates from Estonian Stone Age burial sites*, „Estonian Journal of Archaeology”, t. 11:2007, z. 1–2, s. 83–121.

niki rzędu 163–167 cm wzrostu dla mężczyzn i 152–154 dla kobiet (poza Ukrainą). W następnych okresach chronologicznych widoczne jest nieznaczne zwiększenie średniego wzrostu, a jego wyraźne zwiększenie obserwujemy w późnym neolicie, gdy dla mężczyzn wynosi 171 cm. Wynik ten możemy wyjaśniać na dwa sposoby: życiem w sprzyjających warunkach, umożliwiających realizację potencjału genetycznego, albo migracją nowej ludności. Określenie szkieletu z grobu 186 (tabela 5) jako dziecka w wieku 7 ± 2 lat mającego 118 cm wzrostu jest niezgodne z określeniami z artykułów I. Zagorskiej *Radiocarbon chronology of the Zvejnieki sample* oraz I. Loze *Crouched burials of the Corded Ware Culture in the East Baltic* (oba w recenzowanej publikacji), gdzie wymieniony osobnik figuruje jako młodociany, a załączona rycina ze skalą potwierdza takie określenie zmarłego. Trudno więc stwierdzić, czy mamy tu źle wyskalowaną rycinę, pomyłkę w numerze grobu, czy też analizie poddano innego osobnika.

Paleodemografię społeczeństwa Zvejniek przybliży Gunita Zariņa (*Paleodemography of the Stone Age burials at Zvejnieki*, s. 133–147). Wraz z przejściem z mezolitu do neolitu widoczne jest nieznaczne zwiększenie długości życia mężczyzn, a u kobiet jego obniżenie, prawdopodobnie związane z wcześniejszym pierwszym porodem. Z kolei zmniejszeniu ulega liczba pochówków dziecięcych (do 15 lat) z 41 do 26%, co może przemawiać za poprawą warunków życia.

Następne dwa opracowania są współautorstwa Rimantasa Jankauskasa i Žydrunė Palubekaitė. W pierwszym (*Paleopathological review of the Zvejnieki sample. Analysis of cases and considerations about subsistence*, s. 149–163) Autorzy omawiają patologiczne zmiany widoczne na kościach ludzkich. W kolejnych okresach epoki kamienia coraz częściej występują zmiany patogenne, związane najprawdopodobniej z większą przeżywalnością osobników w dzieciństwie. Mężczyźni byli bardziej narażeni na urazy i zmiany zwyrodnieniowe, spowodowane wykonywanymi przez nich czynnościami dnia codziennego, jak długie marsze, przenoszenie ciężkich ładunków, pływanie i łowienie ryb. Na czaszkach osobników z grobów 63, 300, 289 i 297 zaobserwowano interesujące zmiany — wydłużone owalne zagłębienia, wyrwy i płytkie wzdłużne rowki, z dużym prawdopodobieństwem świadczące o skalpowaniu. Z kolei mężczyzna z grobu 227, datowanego wstępnie na późny neolit, nosi na czaszce ślady 3 dużych, zachodzących na siebie otwarć — trepanacji, po tych zabiegach osobnik ten żył jeszcze co najmniej przez kilka miesięcy.

Drugi artykuł wymienionych badaczy (*Dental status of the Zvejnieki sample as reflection of early ontogenesis and activities in adulthood*, s. 165–182) dotyczy stanu uzębienia. Poza występującą w wysokim stopniu próchnicą, którą uznaje się za przypadłość rolników, jest on typowy dla łowców-zbieraczy. Próchnicę odnotowano także u łowców-zbieraczy z terenów nadśródziemnomorskich, ale tam tłumaczy się ją spożywaniem bogatych w węglowodany owoców. Jak jednak wyjaśnić tę sytuację na północnym wschodzie kontynentu europejskiego, gdzie zmiana gospodarki nastąpiła dopiero w późnym neolicie? Zakładając nawet, jak chcą Autorzy, że zboża mogły wchodzić w skład diety ludności zamieszkującej stanowisko od środkowego neolitu, trudno twierdzić, że było ono podstawą diety. Przeczy temu następne opracowanie — Gunilla Eriksson — oraz największa liczba zębów dotkniętych próchnicą w serii mezolitycznej. Badacze sądzą, że przyczyną mogło być wysoce próchniczogenne pożywienie, np. miód, ale czy tak istotnie było, moim zdaniem trudno stwierdzić. Typowe dla łowców-zbieraczy jest z kolei wykorzystanie zębów jako tzw. trzeciej ręki, co potwierdza stopień ich zużycia oraz pośmiertne wypadanie. Używano ich przy różnego rodzaju czynnościach, jak: zmiękczenie skóry, przytrzymywanie jej przy szyciu, wspomaganie przy połowie ryb.

Gunilla Eriksson (*Stable isotope analysis of human and fauna remains from Zvejnieki*, s. 183–215) prezentuje badania chemiczne nad stałymi izotopami azotu (^{15}N , ^{14}N) i węgla (^{13}C , ^{12}C) w ludzkich i zwierzęcych kościach ze Zvejniek. Metoda ta umożliwia określenie diety. Kości, ulegając ciągłym przekształceniom wraz z życiem jednostki, odzwierciedlają przeważający rodzaj pokarmu w okresie kilku lat przed śmiercią. Zęby natomiast formują się wcześniej i badając zawartość izotopów w zębieniu możemy poznać dietę w dzieciństwie. Analiza ludzkich szczątków z grobów datowanych od środkowego mezolitu po wczesny neolit wska-

zuje, że w pożywieniu przeważały ryby oraz rośliny wód słodkowodnych. W późnym neolicie i wczesnej epoce brązu obserwujemy wyraźną zmianę: większość diety stanowią zwierzęta i rośliny lądowe. Za okres przejściowy między nimi Autorka uznaje środkowy neolit, choć rezultaty badań wskazują wciąż w tym czasie na przewagę ryb¹². Zaznaczyć warto, że w badanej serii tylko w przypadku mężczyzny z grobu 165 stwierdzono korzystanie z pożywienia pozyskanego zarówno z morza (foki), jak i wód słodkowodnych. Analizie izotopowej poddano również zawieszki z zębów psa, odnalezione w grobach. W obrębie tego gatunku stwierdzono trzy grupy bazujące na odmiennym pożywieniu: słodkowodnym, morskim i padlinie. Zestawiając uzyskane rezultaty, wykluczyć należy wyprawy mieszkańców Zvejniek nad odległe o 60 km wybrzeże morskie w celu zdobycia pożywienia. W tym świetle odkryte na stanowisku zęby foki oraz zawieszki z zębów psa o diecie morskiej należy uznać za wynik wymiany. Porównując wyniki badań archeozoologicznych kości ze Zvejniek II i cmentarzyska z analizami izotopów, zauważamy przewagę ryb w diecie, i to do późnego neolitu. Do grobu składowano je jedynie sporadycznie, preferując dużą zwierzynę łowną. Świadczyć to może, że dary grobowe podlegały starannej selekcji, a ich dobór nie zawsze odzwierciedlał życie codzienne.

Liv Nilsson Stuts (*Unwrapping the dead. Searching for evidence of wrapping in the mortuary practices at Zvejnieki*, s. 217–233) analizuje zwyczaje pogrzebowe mieszkańców. Korzysta przy tym z osiągnięć tzw. antropologii terenu, badania opierając na dokładnej dokumentacji wykopaliskowej. Ewidentnym przykładem zawinięcia, skrępowania, jest zmarły z grobu 45, charakteryzujący się ściśniętą pozycją kości, skręceniem ramion ułożonych ściśle przy klatce piersiowej. Podobne zachowania grzebalne zaobserwowano w przypadku grobów pojedynczych (57, 93, 252, 100, 76, 121, 140) i zbiorowych (254, 255 i 184, 185), datowanych zarówno na mezolit (pochówki 57, 76, 121), jak i na środkowy neolit (pochówki 185 i 252). Trudno określić użytkowany do zawinięcia materiał, bowiem nie zachował się on do naszych czasów. W przypadku tych zmarłych zapewne nie były to futra, gdyż w obrębie jamy grobowej natrafiono na pazury zwierząt, tak jak miało to miejsce w *Gøngehusvej (Dania)*. Trudno też stwierdzić, czy mogła to być kora, której zastosowanie znamy z *Korsør Nor (Dania)*, *Skateholm II (Szwecja)* oraz z *Mszana (Polska)*¹³.

Techniki obróbki kości w mezolicie przedstawia Eva David (*Technical behaviours in the Mesolithic [9th–8th millennium cal. B.C.]. The contribution of the bone industry from domestic and funerary contexts*, s. 235–252), opierając się na wytworach kościanych pochodzących z warstw stanowiska Zvejnieki II oraz dwóch grobów ze środkowego mezolitu. Rozbieżności dostrzegamy już na wstępie, gdyż tekst opracowania wskazuje, iż analizowano 325 zabytków pozyskanych z warstw wczesno- i środkowomezolitycznych. W zamieszczonej tabeli (ryc. 1) zestawiono tylko materiał z wcześniejszego okresu. W omówionym wyżej opracowaniu L. Løugasa wymienione są 628 wytwory ze **środkowego mezolitu; nie są one jednak uwzględnione** w niniejszym artykule. Wątpliwości nasuwa sposób selekcji materiału do analizy, co rzutuje przecież w znaczącym stopniu na uzyskane wyniki. Uwagi te skierowane są do archeologa czuwającego nad całością opracowania.

Na stanowisku Zvejnieki II w wyżej położonych warstwach najliczniej występują ostrza, wśród których dominują fragmenty ostrzy prostych, nacinanych i wkładkowych. Często

¹² Porównując tę sytuację z innymi terenami Europy, dostrzegalna drastyczna zmiana w rodzaju pożywienia pojawia się tu później. Ma to związek z dłuższą utrzymującą się na tym terenie gospodarką łowiecko-zbieracką. Przypomnijmy, iż neolit wydzielany jest tylko na podstawie ceramiki. Dla porównania, w mezolicie Danii stwierdzono pożywanie pochodzące ze źródeł wodnych i lądowych, a w neolicie zaobserwowano ujednoczenie i przejście na dietę lądową (M.P. Richards, T. Douglas-Price, E. Koch, *Mesolithic and neolithic subsistence in Denmark: new stable isotope data*, „Current Anthropology”, t. 44:2003, nr 2, s. 289–294).

¹³ M. Marciniak, *The burial ritual from the Boreal period cemetery in Mszano, Brodnica district*, „Fontes Archaeologici Posnaniensis”, t. 39:2001, s. 120. Na korę natrafiono w grobie 1, a poczynione obserwacje wskazują na jej obecność także w grobach 3 i 5.

występują szydła i harpuny, te ostatnie nawiązujące do lotewskiego epipaleolitu, a rzadko spotykane w inwentarzach północnoeuropejskich. Narzędzia kościane na stanowisku produkowano tzw. metodą „Z” (wyróżnioną po raz pierwszy na stanowisku Zamostje w Rosji), charakterystyczną dla strefy północno-wschodnioeuropejskiej. Na początku przy pomocy klina odbijano dookólnie kilka odłupków od części stawowej kości. Następnie przy użyciu ukośnie zakończonemu narzędzia pobijanego ciężkim, miękkim tłukiem odbijano obocznie serie odłupków prostopadłych do osi kości. Ścieniało to powierzchnie kości, od której następnie odłamywano bądź odpilowywano koniec dalszy metapodium. Dalej uzyskany fragment rozbijano wzdłużnie, a potem na kamiennej podkładce prostowano za pomocą obustronnego retuszu. Skutkowało to uzyskaniem prostokątnego półwytworu łatwo przekształcalnego w gotowe ostrze bądź narzędzie. Na stanowisku stosowano także inne techniki obróbki, jednak były one bardziej ograniczone morfologią kości. Zestawiając zawieszki z zębów odkryte w grobach z tymi pochodzącymi z osady, zauważamy wśród nich zróżnicowanie. Na cmentarzysku wystąpiły głównie ozdoby z wywierconym otworem, podczas gdy te odkryte w kontekście osadniczym mają ukształtowaną w pobliżu korzenia zęba wnękę. Techniki te najprawdopodobniej były ogólnie znane, tylko stosowano je selektywnie.

Zawieszkom z zębów zwierzęcych jest poświęcony artykuł Larsa Larssona (*A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki*, s. 253–287). Wyróżnił on następujące rodzaje zawieszek: 1 — z otworem wywierconym, 2 — z otworem wywierconym we wcześniej przygotowanym miejscu, 3 — z wyżłobionym rowkiem do obwiązania, 4 — zęby bez śladów obróbki, znalezione w jamach grobowych wraz z zawieszkami. Podzielił je następnie na dwie grupy: z lekkimi, oraz bardzo widocznymi śladami zużycia. Do badania wytypował zabytki z 42 grobów. Autor zaobserwował stosowanie różnych technik produkcji w różnych odcinkach epoki kamienia. Wraz z biegiem czasu — od środkowego mezolitu do środkowego neolitu — technikę 1 stosowano coraz rzadziej, a na jej miejsce wchodziły techniki 2 i 3. W grobach znajdowano zawieszki z kilku gatunków zwierząt, przy czym w większości zaznacza się dominacja jednego. W grobie 86 użyto zębów tura, w 165 natrafiono na dużą liczbę psich zębów, a pokazną liczbę zębów bobra złożono do grobu 121. W grobach 290 i 300¹⁴ odkryto zęby fok. Dziwi mnie stwierdzenie Autora dotyczące zawieszek — o niezmienności gatunkowej ich tworzywa w różnych okresach chronologicznych — ponieważ jest całkowicie odmienne od wniosków z opracowania archeozoologicznego¹⁵.

Zawieszki noszono głównie nanizane na sznurze, a część przyszywano do ubioru, jak tego dowodzą obserwowalne na większości z nich intensywne ślady zagładzenia przy otworach i wierzchołkach korzeni zębów. Kolie z zawieszek ze śladami użytkowania i bez takich śladów odnotowano w grobach zarówno dziecięcych, jak i osobników dorosłych. W przypadku dzieci zestawy ozdób mogły być wytworzone specjalnie na okoliczność pochówku bądź ofiarowane przez krewnych — dla podkreślenia ich pozycji jako nowych członków społeczności. Autor zastanawia się, jak interpretować w tym kontekście naszyjniki pozbawione śladów użytkowania odkryte w grobach dorosłych. Czy mógł być to przejaw nowo uzyskanej pozycji społecznej? Tak jak ma to miejsce w przypadku niektórych plemion wschodniej Afryki, gdzie kobieta, przechodząc do rodziny męża, zaznacza swoją przynależność nowym strojem.

Badacz rozpatruje również rozmieszczenie zawieszek w obrębie grobów. W mezolitycznych grobach dziecięcych zabytki te grupują się głównie w centralnej części ciała, natomiast u pochowanych kobiet z tego okresu występują generalnie wzdłuż kończyn. Z kolei

¹⁴ W przypadku grobu nr 300 dane z różnych opracowań co do gatunków wykorzystanych zębów nie są zgodne; por. I. Zagorska, *Radiocarbon chronology of the Zvejnieki burial*, w recenzowanej publikacji, s. 98.

¹⁵ Por. L. Lõugas, *Animals as subsistence and bones as raw material for settlers of prehistoric Zvejnieki*, w recenzowanym tomie, s. 79–88, ryc. 8.

we wczesnym neolicie zawieszki są rozmieszczane wzdłuż kończyn w grobach dziecięcych, u mężczyzn grupując się w centralnej części ciała. Artykuł przyciąga uwagę interesującą szatą graficzną. Na naśladownictwo zasługuje sposób kolorowej prezentacji zawieszek z różnych gatunków zwierząt, sposobów ich wykonania oraz śladów zużycia.

Kristiina Mannermaa (*Bird remains in the human burials at Zvejnieki, Latvia. Introduction to bird finds and a proposal for interpretation*, s. 289–299) omawia występowanie ptasich kości w grobach. Podkreśla rolę różnych gatunków kaczek, których kości spotykamy najczęściej spośród wszystkich ptaków. Badaczka zastanawia się nad brakiem kości ptaków drapieżnych i dużych, jak łabędź¹⁶ czy żuraw, a dużym udziałem ptaków pospolitych, powiązanych z życiem codziennym. Rozpatrując jednak generalną strukturę szczątków kostnych na obydwu stanowiskach osadniczych w Zvejniekach, zauważamy, że ilościowo kości ptaków stanowią tam zaledwie niewielki ułamek w stosunku do kości ssaków i ryb, co dowodzi ich niewielkiej roli w diecie. Interesująco przedstawia się odkrycie kości skrzydeł sójki zwyczajnej, i to w trzech blisko siebie położonych grobach środkowoneolitycznych (na 15 tak datowanych i 5 zawierających szczątki ptaków). Mogły być one, z uwagi na niebieski kolor piór, przymocowane do ubioru jako elementy zdobienia bądź sójki były zwierzęciem totemicznym dla zmarłych.

Artykuł Mariusa Iršēna (*Anthropomorphic and zoomorphic figurines from the Zvejnieki burial ground in the context of the Baltic area. Statistical regularities or exceptional cases?*, s. 301–308) jest poświęcony antropo- i zoomorficznej plastyce figuralnej. Na stanowisku pozyskano dotychczas 10 takich zabytków: kościany sztylet ze schematycznie zarysowanym zakończeniem w kształcie głowy łosia, płaską figurkę kobiety, głowę ptaka, glinianą figurkę w kształcie embrionu, dwie antropomorficzne i dwie zoomorficzne zawieszki, dwie wyrzeźbione schematycznie głowy, z których jedna przypomina łosia, a druga kunę. Rozważania Autora dotyczące chronologii oraz relacji przedstawień figuralnych do płci zmarłego wydają się zaburzone przez fakt odkrycia aż 4 takich zabytków w męskim grobie nr 228. Wchodziły one najprawdopodobniej w skład jednego naszyjnika, co podkreśla sam Autor. Także z grobu 221 pochodzą dwa zabytki. Interesujące, iż w obydwu przypadkach w równych proporcjach (po 50%) wystąpiły przedstawienia antropo- i zoomorficzne.

Opracowanie Sarmite Gaismiņy (*Treatment of the copper rings from Burial 277, Zvejnieki Stone Age cemetery, at the Restoration Centre of the Latvian History Museum*, s. 309–310) poświęcone jest 2 miedzianym pierścieniom pozyskanym z grobu nr 277¹⁷. Zabytki te ze względu na unikatowy charakter (najwcześniejsze znaleziska metalowe na terenie Łotwy) mogą być badane tylko za pomocą metod nedestrukcyjnych.

Artykuł Ilze Loze (*Crouched burials of the Corded Ware Culture in the East Baltic*, s. 311–326) obejmuje szerszy niż poprzednie opracowania obszar krajów wschodniobałtyckich. Podstawą studiów są 54 groby wiązane z kulturą ceramiki sznurowej, analizowane już poprzednio przez Autorkę¹⁸, która teraz analizie poddaje dodatkowo rodzaj i pozycje darów grobowych, podejmując próbę wglądu w status społeczny zmarłych. Autorka zdaje sobie sprawę, że pozycja skurczona nie może być dzisiaj traktowana jako pewny wyróżnik przynależności do

¹⁶ Łabędź mógł być ptakiem nieodławianym ze względów irracjonalnych, takich jak wierzenia, przesady lub tabu. Wskazują na to przedstawienia figuralne łabędzia z drewna, kości i bursztynu, często odkrywane na stanowiskach paraneolitycznych i mezolitycznych w regionie wschodniobałtyckim, jak i brak lub tylko pojedyncze kości tego gatunku na stanowiskach w tym regionie (por. W. Guminiński, *Bird for dinner. Stone Age hunters of Dudka and Szczepanki, Masurian Lakeland, NE-Poland*, „Acta Archaeologica”, t. 76:2005, z. 2, s. 124).

¹⁷ Datowanie grobu nr 277: 5545 ± 65 B.P., pozwala na włączenie go do grupy środkowoneolitycznych pochówków (I. Zagorska, *Radiocarbon chronology of the Zvejnieki burial*, w recenzowanej publikacji, tabela IV).

¹⁸ I. Loze, *Aspects of research on the Corded Ware culture in Latvia*, „Arheoloģija un Etnogrāfija”, t. 21:2003, s. 81–110.

kultury ceramiki sznurowej. Potwierdza to również data z grobu 197¹⁹ (6400 ± 95 B.P.) ze Zvejniek. Badaczka jest przekonana, że studia oparte na dokładnej obserwacji kątów miednicznego i kolanowego pozwolą na określenie przynależności kulturowej zmarłych. Nie można się zgodzić z tym twierdzeniem, gdyż ułożenie nóg pod różnym kątem znany nawet w tradycyjnych centrach tej kultury, takich jak Małopolska²⁰. Ostatecznym potwierdzeniem są oznaczenia ¹⁴C pochówków złożonych w pozycji skurczonej (lub na plecach, ze zgiętymi samymi nogami) z cmentarzyska Tamula w Estonii. Są one datowane na: 4680 ± 40 B.P., 4940 ± 40 B.P. i 4925 ± 40 B.P. (odpowiednio groby 1, 3 i 19)²¹, co wyklucza klasyfikację kulturową zaproponowaną przez Autorkę. Ponadto kościany harpun znaleziony w grobie nr 3 już poprzednio wskazywał na wcześniejszą jego chronologię. Mankamentem opracowania jest brak zestawienia tabelarycznego grobów, systematyzującego uzyskane wyniki i ułatwiającego porównania, niemniej podkreślić należy duży wkład pracy włożony w zebranie danych.

Torsten Edgren (*Kolmhaara reconsidered. Some new observations concerning Neolithic burial practice in Finland*, s. 327–336) prezentuje znaleziska pierścieni i soczewkowatych guzów z bursztynu. Zabytki te są często znajdowane parami i zdarza się, że są pokryte warstwą gliny lub wręcz w niej zalegają. W przeciwieństwie do stanowisk fińskich, w Zvejniekach szczątki kostne są bardzo dobrze zachowane i umożliwiają precyzyjne określenie położenia, co jest pomocne w określeniu przeznaczenia tych przedmiotów. Artefakty takie zlokalizowane są zazwyczaj w okolicach głowy, a wiele z nich umiejscowionych jest w oczodołach. Duża liczba bursztynowych znalezisk z Finlandii, gdzie nie występuje on w złożach naturalnych, świadczy o rozległych kontaktach, handlu bądź dalekich wyprawach.

Minusem recenzowanej publikacji jest brak rozdziału podsumowującego przeprowadzone analizy i zbierającego ustalenia poszczególnych badaczy. Charakter książki składającej się z 18 artykułów sprawia, że poszczególne rozdziały wydają się oderwane od siebie, a całość lekko chaotyczna. Rozbieżności pomiędzy artykułami sprawiają, że czytelnik staje przed dylematem co do prawidłowości danych. Zapoznając się z analizą szczątków zwierzęcych ze stanowiska Zvejnieki II, ma się wrażenie, że Autorzy pracowali na różnym materiale. Niezgodności występują wśród danych liczbowych, będących przecież podstawą wnioskowania. Rodzi to wątpliwości odnośnie reprezentatywności wyników. Ten zarzut dotyczy głównie materiałów z obozowiska Zvejnieki II i może po części wynikać z przedwczesnej śmierci kierownika badań dr. F. Zagorskisa.

Publikacja zwraca natomiast uwagę bogatym materiałem ilustracyjnym. Pozytywnie wyróżnia się bardzo dobra dokumentacja grobów, z dokładną lokalizacją poszczególnych zabytków wchodzących w skład wyposażenia grobowego, czytelnie zaprezentowanych z zastosowaniem kolorowych planów i rycin. Podkreślić należy interdyscyplinarność i opracowanie pozyskanych materiałów na szerokim tle porównawczym. Pomimo zastrzeżeń omawianą pozycję należy uznać za wartościową, prezentującą jedno z najważniejszych mezolityczno-neolitycznych cmentarzysk w Europie. Wyjątkowa ranga stanowiska, bogactwo odkrytych źródeł i możliwość zastosowania nowoczesnych metod sprawiają, że z niecierpliwością czekamy na kolejne publikacje tego stanowiska. Mam nadzieję, że wspomniane wyżej niedociągnięcia zostaną wyeliminowane, a przeprowadzone badania umożliwią jeszcze lepszy wgląd w życie społeczności zamieszkującej Zvejnieki.

Tomasz Kowalski

¹⁹ Według Autorki charakteryzującego się ułożeniem ciała odbiegającym od standardów kultury ceramiki sznurowej.

²⁰ P. Włodarczak, *Kultura ceramiki sznurowej*, Kraków 2006, ryc. 31.

²¹ A. Kriiska, L. Lõugas, M. Lõhmus, K. Mannermaa, K. Johanson, *op. cit.*